

مبانی نظری تربیت فرزند از منظر آیات و روایات

خدیجه نقی نیا

چکیده

چکیده تربیت از اساسی ترین نیازهای بشر است، به طوری که خداوند متعال و ائمه ی معصومین علیه السلام، توجه ویژه ای را به آن داشته اند؛ یکی از مهم ترین دلایل این توجه، جایگاه فرزند و ذریه و آثار و پیامدهایی است که تربیت آن ها در پی دارد؛ که در این پژوهش روش، تحلیل محتوا و اسنادی بوده که به بررسی و جمع آوری مطالب مربوطه و پاسخ به واجبات پژوهش پرداخته است. تاکنون محققان بسیاری به امر تربیت و مسائل مربوط به آن پرداخته اند؛ لکن بررسی جامعی در باب آثار و برکات تربیت فرزند در عرصه های مختلف و نیز مبانی آن ها به طور ویژه صورت نگرفته است. هدف بررسی این آثار و برکات و مبانی آن ها در منظر آیات و روایات است. این مقاله به بررسی اهمیت تربیت در زندگی انسان و نقش آن در رسیدن به کمال و سعادت می پردازد. تربیت به معنای پرورش استعداد های درونی و هدایت آنها به سوی اهداف والاتر تعریف شده و تأکید می شود که تربیت صحیح باید در راستای آموزه های دینی باشد. یافته ها نشان می دهد که فرزندان نه تنها نعمت های الهی هستند، بلکه تربیت آنها به ویژه در زمینه های اخلاقی و معنوی، تأثیر مستقیم بر سعادت والدین و جامعه دارد. قرآن و روایات اسلامی به دو جنبه مثبت و منفی فرزندان اشاره می کنند و تربیت صحیح را به عنوان عامل اساسی در اصلاح جامعه و ایجاد زمینه های رشد و شکوفایی معرفی می کنند. در نهایت، برکت های مادی و معنوی ناشی از تربیت فرزند به ویژه در زنده نگه داشتن نام و یاد والدین و تأثیر مثبت آن بر زندگی فردی و اجتماعی، به عنوان دستاوردهای مهم تربیت مطرح می شود.

واژگان کلیدی: تربیت، مبانی، آثار و برکات تربیت، حقوق والدین، حقوق فرزندان.

مقدمه

تربیت فرآیندی است دارای محتوا و روش است و فرد با تربیت درست به کمال میرسد تربیت فرزندان از دوران نوزادی شکل میگیرد و تا نوجوانی و جوانی ادامه دارد انسان تنها در پرتو تربیت صحیح است که به عنوان موجودی کامل است. تربیت فرزند به عنوان یک نیاز اساسی بشری، همواره مورد توجه اندیشمندان، مفسران و والدین بوده است. در طول تاریخ، متون دینی و فلسفی مختلفی به تبیین اصول تربیتی پرداخته‌اند و در این میان، آیات و روایات اسلامی به‌ویژه از سوی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم، به عنوان الگوی کامل تربیت مورد بررسی قرار گرفته است. آموزه‌های اسلامی نه تنها به فلسفه تربیت فرزند اشاره دارند، بلکه راهکارهای عملی و معنوی را نیز برای والدین ارائه می‌دهند. در این راستا، مقاله حاضر به شناسایی و تحلیل اصول تربیتی از منظر آیات و روایات پرداخته و سعی دارد تا به بررسی عمیق‌تری از چگونگی تأثیر این آموزه‌ها بر فرآیند تربیت صحیح بپردازد. با نگاهی به این مبانی، می‌توان ابعاد مختلف تربیت را در متن دین اسلام شناخت و درک کرد که آیا آموزه‌های ارائه شده می‌توانند به عنوان راهنمایی جامع برای والدین و مربیان در تربیت فرزندان مورد استفاده قرار گیرند یا خیر.

این مقاله با هدف ارتقای آگاهی در زمینه تربیت فرزند و بررسی عمیق‌تر از آموزه‌های اسلامی در این حوزه، به دنبال فراهم کردن مبنایی مستحکم برای والدین و مربیان است تا از آن در فرآیند تربیتی خود بهره‌برداری کنند.

تعریف لغوی و اصطلاحی تربیت

در این بخش با تبیین واژه ی تربیت از نظر لغت و اصطلاح پرداخته خواهد شد. چرا که برای تربیت تعاریف متعددی بیان شده است و هدف بررسی این مطلب است که کدام یک از این تعاریف با آنچه اسلام می خواهد سازگار است:

تربیت در لغت

در لغت نامه ها و فرهنگ های زبان فارسی و عربی، معانی مختلفی ذیل واژه «تربیت» بیان شده است برای «تربیت» دو ریشه «رب» و «ربو» در نظر گرفته شده که یکی از ریشه ها اصلی و دیگری فرعی است.

این منظور واژه ی تربیت را به معنی رشد و نمو می داند: «ربا: ربا الشیء یربوا ربوا و رباء: زاد و نما؛ و اربیتة نمیتة»^۱ وی همچنین در ادامه آورده است: «تربیه وارتبه و رباه تربیه علی تحویل التضعیف و ترباه علی تحویل التضعیف ایضا»^۲.

علاوه بر این منظور، زبیدی نیز در تاج العروس عبارت را آورده است: «رب الولد و الصبی یربه رباه... کربیه تربیتا... و رباه تربیه علی تحویل التضعیف»^۳.

از کلام ابن منظور و زبیدی که گفته اند «رباه تربیه علی تحویل التضعیف» استفاده می شود که «ربی» در اصل «رب» و مضاعف بوده که به دلیل ایجاد سهولت در تلفظ و تخفیف حرف باء دوم تحویل و تبدیل به حرف عله یاء شده و در نهایت، مصدر آن به دلیل معتل بودن فعل «ربی» بر وزن تفعله آمده

^۱-ابن منظور، 1414 هـ ق، ص 304

^۲-همان، ج 1، ص 401

^۳-زبیدی، 1414 هـ ق، جلد 2، ص 7

است. «ریب، ربی، یرمی، تربیه» از کلام این دو، این گونه برداشت می شود که «ریب» ریشه اصلی و اولی و «ربو» ریشه فرعی و ثانوی «تربیت» هستند^۴

در کتاب التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ذیل واژه ی «ربو» آمده است: دیدگاه مطابق با حقیقت، آن است که اصل یگانه در معنای ماده، انتفاخ به همراه افزوده شدن است، به این معنا که چیزی در ذات خود برجستگی و گشودگی یابد و سپس بر آن افزوده گردد؛ اما این مفهوم بر بسیاری از اهل لغت مشتبه شده و برای آن معنایی را بر شمرده اند که با اصل معنای این ماده سازگار نیست بلکه آن معنای از آثار و لوازم معنای اصلی است همچون مطلق زیاد شدن رشد و نمو، متورم شدن و افزایش در درازای، رشد کردن و نمو کردن^۵.

نظر به تعاریفی که صاحبان لغت، از واژه ی «تربیت» ارائه داده اند. ما را به این نتیجه رهنمون می سازد که این کلمه، درای دو ریشه «رب» «ریشه اصلی» و «ربو» «ریشه فرعی» است. پس «تربیت» از ریشه ی «ربب» به معنی پروردن و به کمال رسانیدن است و گفته اند اصل واژه ی «رب»، «ربب» بوده که یک حرف آن برای تخفیف در لفظ به حرف «ی» تبدیل شده است.

مفهوم اصطلاحی تربیت

دانشمندان و محققان مختلفی در بیان مفوم واژه ی تربیت کوشش نموده اند. صاحب نظران تعلیم و تربیت تعاریف متعددی را در این باب بیان داشته اند. در ادامه برخی از آن ذکر خواهد شد:

شهید مطهری می گوید: «تربیت عبارت است از پرورش دادن، یعنی استعدادهای درونی ای را که بالقوه در یک شیء موجود است به فعلیت در آوردن و پروردن»^۶.

۴- مهدی زاده، ۱۳۸۱ هـ ش، ص ۱۰۵

۵- مصطفوی، ۱۳۶۸ هـ ش، ج ۴، ص ۳۵

۶- مطهری، ۱۳۸۸ هـ ش، ص ۴۲

علامه طباطبایی تربیت را مترادف تزکیه و مشابه هدایت می داند. ایشان در تعریف تزکیه نیز میگویند: «تزکیه، تربیت و رشد دادن چیزی به شکل مطلوب و شایسته است» یا «رشد دادن و ترقی دادن چیزی است به گونه ای که خیرات و برکات از آن بروز کند».^۷

تربیت عبارت است از: «رفع موانع و ایجاد مقتضیات برای آنکه استعدادهای انسان در جهت کمال مطلق شکوفا می شود».^۸

«معنی عام تربیت در برگرفته ی هر علمی است که از روی قصد یا بدون قصد از انسان صادر شود و جهت و نقش آن رشد دادن قوای جسمانی، عقلانی، اخلاقی و ذوقی خود او یا فرد دیگر است»^۹

«تربیت عبارت از فراهم کردن زمینه ها و عوامل، برای به قطعیت رساندن و شکوفا نمودن استعدادهای انسان در جهت مطلوب است».^{۱۰}

البته لازم به ذکر است که یکی از قدیمی ترین تعریف ها را افلاطون بیان کرده است. «تربیت یعنی آنچه را که از کمال و جمال ممکن است در اختیار روح و جسم قرار دادن.» که این تعریف شامل تربیت روحی و بدنی می شود.^{۱۱}

پستالوزی دانشمند تعلیم و تربیت سوئسی می گوید: «پرورش عبارت است از رشد طبیعی و تدریجی و هماهنگ همه نیروها و استعدادهای آدمی»^{۱۲}

در قرآن مجید بعضی از مشتقات تربیت به کار رفته در حالی که با دقت در آنها مشخص می شود که یک برنامه ی ایده آل نیست. مثلاً در داستان حضرت موسی- علیه السلام و فرعون، چون او حضرت موسی را در کودکی نگهداری و تغذیه کرده بود به او گفت «قال الم نریک فینا ولیدا و لبثت فینا من

۷- طباطبایی، ۱۳۷۴ هـ.ش، ج ۱۹، ص ۴۴۷

۸- دلشاد تهرانی، ۱۳۸۵ هـ.ش، ص ۲۵

۹- شریف قریشی، ۱۳۶۲ هـ.ش، ص ۲۵

۱۰- شکوهای یکتا، ۱۳۶۲ هـ.ش، ص ۴

۱۱- شریف قریشی، ۱۳۶۲ هـ.ش، ص ۲۴

۱۲- الهامی نیا، ۱۳۷۶ هـ.ش، ج ۱، ص ۱۷

مغفرت و بخشش واقع شوید؛ بنابراین یکی از حقوقی که فرزندان بر والدین دارند این است که وی را اکرام و احترام کرده و شخصیتش را حفظ نمایند.

3- ابراز محبت به فرزند

یکی از عوامل مهم موفقیت فرزند در صحنه های مختلف زندگی و رسیدن او به فلاح و رستگاری آن است که والدین او را مورد شفقت و مهربانی قرار دهند که این امر موجبات شکوفایی استعدادهای او را فراهم آورد و از به انحراف کشیدن شدنش جلوگیری مینماید.^{۴۹} اهمیت این امر تا آنجاست که پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم درباره ی ابراز محبت به فرزند و مسرور نمودن فرزند میفرمایند: (من قبل ولده کتب الله له حسنه و من فرحه الله القیامه...) ^{۵۰} هر کس فرزندش را ببوسد خداوند برای او پاداش و حسنه مینویسد و هر کس فرزند خود را شاد کند خداوند نیز او را در قیامت شاد می گرداند.

در حدیثی دیگر امام صادق علیه السلام در باب مذمت نبوسیدن فرزند که از مصادیق ابراز محبت هست، فرموده اند: «جاء رجل الى النبی صلی الله علیه وآله و سلم فقال ما قبلت صبیا قط فلما ولی رسول الله هذا رجل عندی انه من اهل النار» ^{۵۱} مردی به محضر رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم آمد و گفت: من «تا به حال» ابدأ بچه ای را نبوسیده ام! وقتی که برگشت حضرت فرمود: این مردی است که نزد من از اهل آتش است. ^{۵۲}

49 - منتظری، ۱۳۸۵ هـ ش، ص ۳۵۵

50 - شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ هـ ق، ج ۲۱، ص ۴۷۵

51 - کلینی، ۱۴۰۷ هـ ق، ج ۶، ص ۵۰

52 - امینی گلستانی، ۱۳۸۶ هـ ش، ص 253

4- فراهم نمودن اسباب ازدواج

یکی دیگر از حقوق فرزندان بر والدین فراهم نمودن اسباب ازدواج آنهاست و به این امر بسیار سفارش شده است. والدین باید بدانند اگر فرزندان به سن ازدواج رسند ولی شرایط ازدواج آنها را فراهم ننمایند و فرزند مرتکب خلاف شود، در گناه او شریک هستند. همانگونه که رسول مکرم اسلام نیز در اهمیت این موضوع فرموده اند: «من ادرك له ولد و عنده ما يزوجه، فلم يزوجه فاحدث، فالاثم بينهما».⁵³ کسی که فرزندش به حد رشد برسد و امکانات تزویج او را فراهم نکند اگر فرزند مرتکب گناهی شود این گناه برای هر دو نفرشان نوشته می شود.

در قرآن کریم نیز آمده است: «و انکحوا الایامی منکم و الصالحین من عبادکم و امائکم ان یکونوا فقراء یغنهم الله من فضله و الله واسع علیم عزبهایتان را نیز غلامان و کنیزان خود را شایسته باشند همسر دهید. اگر بینوا باشند خدا به کرم خود توانگرشان خواهد ساخت که خدا گشایش دهنده و داناست».⁵⁴

مفهوم این است که مقدمات ازدواج آنها را فراهم سازید از طریق کمک مالی در صورت نیاز پیدا کردن همسر مناسب تشویق به مسئله ازدواج و بالاخره پا در میانی برای حل مشکلاتی که معمولاً در این مورد بدون وساطت دیگران انجام پذیر نیست خلاصه مفهوم آیه به قدری وسیع است که هرگونه قدمی و سخنی و درمی در این راه را شامل می شود.⁵⁵

در این موضوع نکته ی مهم آن است که فرزند باید با کسی که تمایل دارد ازدواج نماید نه کسی که والدین می خواهند در واقع تمایل و علاقه ی والدین شرط نیست. در این زمینه روایتی از امام صادق آمده است که به قرار زیر است: «ابن ابی یعفور عن عبدالله علیه السلام قال: قلت له انی ارید ان اتزوج

⁵³ - قمی مشهدی، ۱۳۶۸ هـ.ش، ج ۹، ص ۲۸۷

⁵⁴ - سوره نور، آیه ۳۲

⁵⁵ - مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ هـ.ش، ج ۱۴، ص ۴۵۷

امراه و ان ارادا غيرها قال تزوج التی هویت و دع التی بهوی ابواک.^{۵۶} ابن ابی یعفور می گوید: در حدیث است که شخصی نزد امام صادق علیه السلام رسید گفت من میخوام با دختری ازدواج کنم اما والدین من با این کار مخالف اند و دختر دیگری را برای من در نظر گرفته اند وظیفه ی من چیست؟ حضرت فرمود: با هر کس خودت دوست داری ازدواج کن و آن کسی را که والدین برای تو در نظر گرفته اند، آن را رها کن.^{۵۷}

نتیجه گیری

بررسی جایگاه فرزند در زندگی آثار و برکات فرزند و مبانی آن و حقوق فرزندان از منظر آیات و روایات ما را به این نتیجه رهنمون میسازد که انسان مخلوق خداست و خداوند هیچ چیزی را عبث خلق نمیکند؛ هدف از خلقت انسان رسیدن به کمال است و طبق فرمایشات علامه طباطبایی این کمال یعنی ایمان و توحید خداوند متعال در مرحله ی اعتقاد و عمل.

لکن در این مسیر دشوار انسان احتیاج به برنامه و الگو دارد؛ خداوند متعال نیز قطعاً انسان را بدون برنامه و راهنما رها نمیکند او این برنامه را از طریق قرآن و اهل بیت علیه السلام در اختیار ما قرار داده است؛ اما تربیت بخشی از این برنامه ی سعادت بخش است که اعمال صحیح آن، اثرات مختلف مثبتی را روی فرد و خانواده و جامعه خواهد داشت چراکه در اسلام اصالت هم با فرد است هم با اجتماع و در مقابل اعمال ناصحیح آن موجبات خسران دنیوی و اخروی فرد خانواده و جامعه را در پی خواهد داشت.

⁵⁶ کلینی، ۱۴۰۷ هـ. ق، ج ۵، ص ۴۰۱
⁵⁷ دهقان، ۱۳۸۶ هـ. ش، ص ۴۹

منابع

قرآن کریم

- ۱- آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین، شرح آقا جمال خوانساری بر غررالحکم و درر الکلم. ۱۳۶۶ هـ ش، محقق/ مصحح: حسینی ارموی محدث، جلال الدین. تهران: دانشگاه تهران
- ۲- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبه الله، شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ هـ ق، محقق/ مصحح: ابراهیم، محمد ابو الفضل، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- ۳- ابن بابویه، محمد بن علی، ترجمه من لا یحضره الفقیه، غفاری، ۱۳۶۷ هـ ش، علی اکبر و همکاران تهران: صدوق.
- ۴- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقدا ییس اللغة، ۱۴۰۴ هـ ق، محقق: مصحح هارون، عبدالسلام محمد، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ۵- جوادی آملی، عبدالله، تفسیر موضوعی قرآن کریم: ادب توحیدی انبیاء در قرآن، ۱۳۹۰ هـ ش، تحقیق و تنظیم: بند علی، سعید، چاپ دوم، قم: اسراء
- ۶- حسینی بهشتی، محمد، بهداشت و تنظیم خانواده. تهیه و تنظیم: بنیاد نشر آثار و اندیشه های شهید آیت الله دکتر بهشتی، ۱۳۷۹ هـ ش، تهران: بقعه
- ۷- دلشاد تهرانی، مصطفی سیره نبوی (منطق عملی)، ۱۳۷۹ هـ ش، تهران: دریا.
- ۸- طباطبایی، محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، ۱۳۷۴ هـ ش، مترجم: موسوی، سید محمد باقر. چاپ پنجم. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه ی علمیه ی قم

۹- طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، ۱۳۶۵ هـ ش، مترجم: میرباقری، ابراهیم، چاپ دوم، تهران

فراهانی

۱۰- قرائتی، محسن، تفسیر نور، ۱۳۸۳ هـ ش، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن

۱۱- قریشی، علی اکبر، تفسیر احسن الحديث، ۱۳۷۷ هـ ش تهران: بنیاد بعثت

۱۲- مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۳۶۸ هـ ش، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد

اسلامی

۱۳- مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، ۱۳۸۸ هـ ش، چاپ ۶۲، صدرا.

۱۴- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴ هـ ش، تهران: انتشارات دار الکتب الاسلامیه.

۱۵- منتظری، حسینعلی (بی تا) معارف و احکام بانوان، ۱۴۰۸ هـ ق، گردآورنده: مکاریان، ناصریان، ناصر.

اصفهان: مبارک نوری، حسین بن محمدتقی مستدرک الوسائل و مستنبط الوسائل، قم: نشر آل البت.

۱۶- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الانوار، ۱۴۰۳ هـ ق، محقق/ مصحح: جمعی از محققان،

بیروت دار احیاء التراث العربی.